

ECCLESIA
CULTURA
POTESTAS

ECCLESIA CULTURA POTESTAS

Handwritten signature: H. Koslovsk

ECCLESIA CULTURA POTESTAS

Studia z dziejów kultury i społeczeństwa

pod redakcją:

Pawła Krasa, Agnieszki Januszek, Agnieszki Nalewajek, Wojciecha Polaka

Księga ofiarowana
Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU

Kraków 2006

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

© Copyright by Paweł Kras & Agnieszka Januszek & Agnieszka Nalewajek
& Wojciech Polak & Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”,
Kraków 2006

Opracowanie redakcyjne
Przemek Gryc, Renata Kicka, Lucyna Lipowska, Gabriela Marszałek

Korekta
Justyna Zarzycka

Projekt okładki i stron tytułowych
Łucja Ondrusz

Skład i łamanie
Józef Paluch

Komputerowe opracowanie ilustracji
Tomasz Szatkowski

Na okładce
Niewiasta obleczona w słońce adorowana przez króla
miniatura z Modlitewnika Władysława Warneńczyka
(Bodleian Library, Oxford, MS. Rawl. Liturg. d. 6, fol. 26v)

ISBN 83-88385-83-6
ISBN 978-83-88385-83-4

Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”
Redakcja
ul. Kurkowa 3/10, 31-504 Kraków
tel./fax: (012) 421 75 78; e-mail: redakcja@vistulana.pl

Dystrybucja
ul. Ułanów 72/III, 31-460 Kraków
tel./fax: (012) 411 47 36; e-mail: dystrybucja@vistulana.pl

www.vistulana.pl

OD REDAKCJI

Niniejszy tom stanowi pierwszą część zbioru studiów ofiarowanych Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU przez przyjaciół i uczniów z okazji siedemdziesiątych urodzin, czterdziestolecia pracy naukowej i pięćdziesięciolecia złożenia ślubów zakonnych. Składają się nań prace podejmujące problemy z zakresu historii średniowiecznej i wczesnonowoczesnej. Część druga zbioru, zawierająca teksty dotyczące XIX i XX w., została opublikowana w zeszycie specjalnym „Roczników Humanistycznych”, 54 (2006), 2. Znajdują się tam kolejno artykuły: Huberta Łaskiewicza, Eugeniusza Niebelskiego, Mieczysława Ryby, Alicji Puszk, Macieja Sobieraja, ks. Piotra Siwickiego, Cezarego Tarachy, Marii Wrzeszcz, Jarosława Rabińskiego i Wojciecha Czepczyńskiego.

Serdecznie dziękujemy wszystkim Autorom, którzy przekazując nam swoje prace, zechcieli uczcić w ten sposób Jubileusz Siostry Profesor.

Na ręce Pani Prezes Gabrieli Marszałek i Pana Redaktora Przemysława Gryca składamy podziękowania Wydawnictwu „Societas Vistulana” za podjęcie trudu publikacji niniejszego tomu.

ANTONI MIRONOWICZ
(Białystok)

ORGANIZACJA KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO NA ZIEMIACH RUSKICH W XI-XIII WIEKU

Kościół ruski od samego początku był metropolią, jedną z prowincji patriarchatu konstantynopolińskiego. Z tego względu patriarcha miał określone prawa administracyjne i sędownicze, a także wyłączne prawo interpretacji kanonów. Urząd metropolity obsadzał zwierzchnik Kościoła bizantyjskiego. W praktyce obsadzanie tej godności należało w X-XI w. do kompetencji synodu patriarszego, który przedstawiał do zatwierdzenia trzech kandydatów spełniających warunki kanoniczne. Spośród zgłoszonych kandydatów patriarcha wybierał i zatwierdzał metropolitę. Taka procedura wyboru metropolity dotyczyła również ruskiej prowincji kościelnej. Różnica w porównaniu z metropoliami znajdującymi się na terenie Cesarstwa polegała na tym, że w przypadku metropolity kijowskiego akt intronizacji był zarazem aktem akredytacji politycznej. Ceremonia przyjęcia nowego metropolity odbywała się w katedrze kijowskiej¹.

Metropolia kijowska została ustanowiona około 997 r. jako sześćdziesiąta z kolei metropolia patriarchatu konstantynopolińskiego. Do tego czasu w stolicy Wielkiego Księstwa Kijowskiego rezydował jedynie biskup misyjny. Można założyć, że biskup misyjny przybył do Kijowa wraz z księżną Anną w 989 r. Pierwszym biskupem z tytułem metropolity był Teofilakt, który został przeniesiony z metropolii Sebasty. Przeniesienie to nastąpiło przed 991 r., to jest przed śmiercią patriarchy Mikołaja Chrysoberga. Drugim metropolitą był Jan; źródła ruskie wspominają jeszcze o dwóch metropolitach u schyłku X w. – Michale i Leonie, jednakże zajmowanie godności przez te osoby w X w. jest bardzo wątpliwe². Wraz z powołaniem metropolii kijow-

---

¹ E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, Moskwa 1904, s. 269-272; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 38-39; tenże, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, w: *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, Lublin 1993, s. 89-104; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2000, s. 59-68.

² A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 25-33.

skiej ustanowiono sufraganie biskupie. Kijowskie biskupstwo metropolitalne obejmowało ziemie: kijowską, białoruską i litewską. Obok metropolitalnego soboru św. Zofii w Kijowie ważne miejsce w późniejszym okresie zajmował Nowogródek litewski z soborem św.św. Borysa i Gleba³.

Pierwszą z sufraganii ustanowiono w Białogrodzie, położonym na południowy zachód od Kijowa, jednym z największych ośrodków grodowych Rusi Kijowskiej. Białogród był jedną z rezydencji monarchy kijowskiego i pełnił ważną funkcję obronną. Ten rozległy, ściśle powiązany z Kijowem gród nie odgrywał do XII w. samodzielnej roli politycznej. Białogród był siedzibą młodszych książąt zarządzających nim z nadania księcia kijowskiego. Powstanie katedry białogrodzkiej datuje się na lata panowania Włodzimierza Wielkiego. Białogród stał się rezydencją biskupią ze względu na to, że był również rezydencją książęcą. Biskup białogrodzki był do 1165 r. *protothronosem* metropolii. Biskup białogrodzki, podobnie jak juriewski, znajdował się w innej sytuacji – zwłaszcza w XII w. – niż pozostali władcy rezydujący w księstwach dzielnicowych. Diecezje białogrodzka i juriewska oraz diecezja metropolitalna znajdowały się w dzielnicy wielkksiążęcej, tak więc książę kijowski, współdziałając z metropolitą i mając dwóch zależnych od siebie władcy, mógł skutecznie wywierać wpływ na obsadę katedr biskupich w innych dzielnicach Rusi Kijowskiej. Metropolita zatem mógł, wraz z dwoma podległymi mu biskupami, dokonać konsekracji nowego władcy⁴.

Założenie biskupstwa juriewskiego przypada na lata panowania Jarosława Mądryego. Do fundacji władcy doszło po 1036 r., kiedy książę rozpoczął budowę grodów nad rzeką Rosią. Biskupstwo w Juriewie miało zapewnić opiekę duszpasterską i prowadzić akcję misyjną wśród ludów koczowniczych. Schrystianizowane ludy koczownicze mogły być wykorzystane w walce z Połowcami i Pieczyngami. Jarosław Mądry erygował biskupstwo juriewskie również z tego względu, aby metropolita posiadał drugiego, obok białogrodzkiego, wikariusza. Biskup juriewski był nie tylko wikariuszem metropolity, lecz także administrował własną diecezją obejmującą dorzecze Rosi. Władca juriewski zastępował metropolitę podczas uroczystości kościelnych w Konstantynopolu i Kijowie⁵. W latach 1147-1149 biskupstwo przeniesiono z Juriewa do Kaniowa, ponieważ w końcu lat czterdziestych XII w. Juriewo zostało spalone w czasie walk między książętami ruskimi.

³ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 4, Sankt-Pietierburg 1886, s. 132; W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do unii lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 10 (1930), 2, s. 135; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI-XVIII*, Kraków 1970, s. 811.

⁴ A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 3, „Przegląd Historyczny”, 56 (1965), 4, s. 557-564.

⁵ E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 689-690; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 188-192.

W Nowogrodzie – drugim po Kijowie ośrodku politycznym – powołano katedrę biskupią jeszcze pod koniec X w. *Latopis nowogrodzki* datuje utworzenie diecezji już na 989 r.⁶ O wczesnym powstaniu władcytwa nowogrodzkiego świadczy drewniana katedra św. Zofii o trzynastu kopułach, stanowiąca kopię drewnianej archikatedry kijowskiej pod tym samym wezwaniem, wybudowaną jeszcze za panowania Jarosława Mądrego. Pierwszym biskupem nowogrodzkim był Joachim pochodzący z Korsunia⁷.

Biskupstwo w Czernihowie, jednym z głównych ośrodków grodowych na Rusi Kijowskiej, powstało za panowania Włodzimierza Wielkiego. W Czernihowie, podobnie jak w Kijowie, musiała zapewne funkcjonować wspólnota chrześcijańska zanim nastąpiło oficjalnie przyjęcie chrześcijaństwa. Książę czernihowski Mścisław rozpoczął przed 1036 r. budowę monumentalnej katedry Zbawiciela na miejscu istniejącej drewnianej⁸. Ustanowienie biskupstwa miało związek z dominującą rolą Czernihowa w życiu politycznym. Po 1246 r. siedziba władcytwa została przeniesiona do Briańska.

W podobnej sytuacji znajdował się Perejasław będący stolicą diecezji, która obejmowała w końcu XI w. ziemie: perejasławską, smoleńską i suzdalską. Diecezję erygowano na początku XI w. Murowana katedra Michała Archanioła, konsekrowana przez metropolitę Efrema w 1089 r., została wzniesiona na miejscu drewnianej pod tym samym wezwaniem. Żywy w Bizancjum kult św. Michała jako patrona rycerstwa walczącego z poganami upowszechnił się na Rusi wraz z przyjęciem chrześcijaństwa. Wybór patrona dla katedry perejasławskiej nie był przypadkowy. Ziemia perejasławska, zagrożona najazdami koczowników, miała swego biskupa za panowania Jarosława Mądrego. Można też przyjąć za wiarygodne źródła ruskie, które datują ustanowienie biskupstwa perejasławskiego na lata panowania Włodzimierza I. Biskupstwo to mogło powstać w okresie budowy potężnego grodu po zwycięstwie nad Pieczyngami w 992 r.⁹

Obie ostatnio omówione diecezje miały przez krótki czas status metropolii tytularnych. Metropolia tytularna to taka, w której biskup został podniesiony do godności metropolity dożywotnio lub na czas określony. Metropolita tytularny nie miał sufraganów, a po jego śmierci zarządzana diecezja stawała się zwykłym biskupstwem tej metropolii, której uprzednio podlegała. Metropolia tytularna miała podobny status prawny jak arcybiskupstwo autokefaliczne. Nadanie biskupom przez cesarzy bizantyjskich honorowej rangi metropolity – dożywotnio lub na czas określony – i uwolnienie ich

⁶ *Połnoje sobranije russkich letopisiej* (dalej: PSRL), t. 4, wyp. 1, cz. 1, Pietrograd 1915, s. 90.

⁷ A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 1, „Przegląd Historyczny”, 55 (1964), 3, s. 382-383.

⁸ PSRL, t. 1, Leningrad 1926-1928, kol. 150; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 164.

⁹ E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 685-688; A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 1, s. 382-383; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 54-55.

spod jurysdykcji metropolity macierzystej prowincji zdarzało się w XI w. bardzo często.

Awans cerkiewny Czernihowa i Perejasławia miał podłoże polityczne. Księciem kijowskim (seniorem) został po śmierci Jarosława Mądrego (zm. 1054) jego syn Izasław, zaś dwaj pozostali synowie: Świątosław – księciem czernihowskim, a Wsiewołod – księciem perejasławskim. Trzej Jarosławowicze prowadzili wspólną politykę zagraniczną i wojskową. Cesarzowi bizantyjskiemu zależało na ich pozyskaniu w wojnie z Pieczyngami i Połowcami, nadanie zaś tamtejszym biskupom tytułu metropolity służyło wzmocnieniu wpływów bizantyjskich wśród książąt ruskich. Inicjatywa podniesienia katedr biskupich w Czernihowie i Perejasławiu do rangi metropolii wyszła ze strony bizantyjskiej. Tytuł metropolity czernihowskiego uzyskał w 1072 r. biskup Neofita, a metropolity perejasławskiego w 1077 r. władca Efrema. Obie metropolie powstały w ścisłym związku z określoną sytuacją polityczną i przestały istnieć wraz ze śmiercią biskupów, którzy otrzymali godność metropolity: metropolia czernihowska – po zgonie Neofita przed 1088 r., a perejasławska – po śmierci Efrema w 1100 r. Po utracie przez te diecezje statusu metropolii tytularnych jurysdykcji metropolii kijowskiej podporządkowana została ponownie pod koniec XI w. cała Ruś Kijowska¹⁰. Biskupstwo czernihowskie obejmowało ziemie księstwa czernihowskiego i siewierskiego, a perejasławskie – tereny księstwa perejasławskiego¹¹.

Władztwo w Połocku powstało prawdopodobnie za panowania Włodzimierza Wielkiego, aczkolwiek pierwsze informacje źródłowe o biskupie połockim pochodzą z 1105 r.¹² Połock odgrywał wśród innych ziem ruskich ważną rolę polityczną. Włodzimierz I wyznaczył go na siedzibę najstarszego syna, Izasława (zm. 1001). Gród ten był rządony przez jedną dynastię wywodzącą się od wnuka Włodzimierza I – Briaczysława, którego syn Wsiesław wznosił w Połocku świątynię Mądrości Bożej. Styl pięcionawowej cerkwi Mądrości Bożej (Hagia Sophia) nawiązywał do stylu soborów sofijskich w Kijowie i Nowogrodzie. Poświęcenie wzniesionej świątyni Mądrości Bożej miało szczególną wymowę, albowiem odzwierciedlało ambicje Połocka dorównania głównym centrom politycznym Rusi Kijowskiej. Sama fundacja murowanej katedry potwierdza fakt rezydowania tam w połowie XI w. miejscowego biskupa¹³. Eparchia połocka rozciągała się na obszary ziem połoc-

¹⁰ A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 2, „Przegląd Historyczny”, 55 (1965), 4, s. 557-572; cz. 3, s. 557-569; tenże, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 167-170.

¹¹ Mitropolit Makarij, *Istorija Russoj Cerkwi*, t. 2, s. 12; I. Czistowicz, *Oczerk istorii Zapadno-Russoj Cerkwi*, cz. 1, Sankt-Pietierburg 1882, s. 146.

¹² E. Gołubinskij, *Istorija Russoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 334-335; G. Szejkin, *Połockaja jeparchija*, Minsk 1997, s. 5.

¹³ L.W. Aleksiejew, *Połockaja ziemia. Oczerki istorii siewiernoj Bielorusii w IX-XIII w.*, Moskwa 1966, s. 193-199; A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 2, s. 559-560; H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, Warszawa 1968 (Z polskich studiów slawistycznych. Prace na IX Międzynarodowy Kongres Slawistów w Pradze 1968. Historia, ser. 3, t. 1), s. 7-24.

kiej i witebskiej. Obszar jurysdykcji tego biskupstwa zmniejszał się wraz z kurczeniem się granic księstwa połockiego¹⁴.

Powstanie biskupstwa we Włodzimierzu na Wołyniu przypisuje się również księciu Włodzimierzowi I. Władcyństwo włodzimierskie miało powstać pod koniec X w.¹⁵ Najstarsza informacja o wyświęceniu Stefana na katedrę włodzimierską w 1086 r. nie oznacza, że był on pierwszym biskupem tej diecezji. O prawdopodobnym erygowaniu diecezji w drugiej połowie XI w. świadczy fakt, że Włodzimierz nie miał murowanej katedry do połowy następnego stulecia. Wzniesiony wówczas sobór Zaśnięcia NMP nawiązywał do soboru w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Biskupi włodzimierscy nosili tytuł *protothronosa*, a ich katedra była uważana za najstarszą spośród diecezji należących później do metropolii halickiej¹⁶. Diecezja włodzimierska obejmowała przed podziałem, czyli do połowy XII w., cały Wołyń, Polesie z grodami: Brześciem, Słonimem, Grodnem, Wołkowyskiem i Kobryniem, tereny nad Bugiem z Mielnikiem, Grody Czerwieńskie i Przemyśl oraz porzecze górnego Dniestru z Haliczem. W miarę powstawania nowych eparchii jej jurysdykcja kurczyła się, w związku z czym pod koniec XIII w. obejmowała zachodni i południowy Wołyń (powiaty: włodzimierski i krzemieniecki) oraz południowe i środkowe Podlasie (ziemie: brzeska, bielska i drohiczyńska)¹⁷.

Podobnie jak w przypadku diecezji włodzimierskiej powołanie biskupstwa rostowskiego tradycja przypisuje Włodzimierzowi Wielkiemu¹⁸. Do 1073 r. ziemia rostowska stanowiła część księstwa perejasławskiego, tak więc nie mogło dojść do powstania osobnego władcyństwa przed tą datą. Dopiero polityczne wyodrębnienie się tej ziemi z księstwa perejasławskiego dało podstawy do utworzenia nowego biskupstwa. Pierwszym biskupem rostowskim został Leon, który zginął podczas działalności misyjnej wśród pogan. Według *Żywotu Teodozjusza* drugim ordynariuszem diecezji został ihumen pieczerski Izajasz, który upowszechnił kult Bogurodzicy, a zwłaszcza święto Zaśnięcia NMP. Po śmierci władcy Izajasza około 1093 r. katedra rostowska została włączona do biskupstwa perejasławskiego. Powołanie diecezji

¹⁴ I. Czistowicz, *Oczerk istorii Zapadno-Russkoj Cerkwi*, cz. 1, s. 146.

¹⁵ E. Golubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 660-671; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 58-62.

¹⁶ P. Karaszewicz, *Oczerk istorii prawosławnojj cerkwi na Wołyni*, Sankt-Pietierburg 1855, s. 18; P.N. Batuszkow, *Wołyn, istoriczeskija sud'ba jugo-zapadnogo kraja*, Sankt-Pietierburg 1888, s. 19; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, 10 (1896), s. 494 oraz 11 (1897), s. 59-61; N.I. Teodorowicz, *Istoričko-statistyczne opisanije cerkwi i prichodow Wołynskoj jeparchii*, t. 1, Poczajew 1888, s. 15; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 175-179.

¹⁷ P.N. Batuszkow, *Wołyn, istoriczeskija sud'ba jugo-zapadnogo kraja*, s. 19; N.I. Teodorowicz, *Gorod Władimir Wołynskoj gubernii w swiazi s istoriej wołynskoj jeparchii, istoriczeskij oczerk*, Poczajew 1893, s. 26; A. Jabłonowski, *Ziemie ruskie, Wołyń i Podole*, Warszawa 1889 (Źródła dziejowe, t. 19), s. 103; G. Podskalski, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 281.

¹⁸ E. Golubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 677-679.

rostowskiej, które wprowadzić miało na celu umocnienie organizacji cerkiewnej i przyspieszenie chrystianizacji Rusi, było rezultatem ustaleń pomiędzy książętami poczynionych w latach osiemdziesiątych XI w. Powrót do stanu politycznego sprzed podziału księstwa perejaśławskiego spowodował upadek diecezji rostowskiej. Reaktywowano ją w nowej sytuacji politycznej po 1136 r. W drugiej połowie XII w. siedziba biskupstwa została przeniesiona do Suzdała, a następnie do Włodzimierza suzdalskiego¹⁹.

Niektórzy historycy przypuszczają, że erygowanie biskupstwa turowskiego nastąpiło w 1005 r.²⁰ Odniesienie powstania władcyturowskiego do czasów Włodzimierza I nie znajduje uzasadnienia źródłowego. Turów nie był nawet stolicą dzielnicy Świętopelka I, był nią bowiem Pińsk. Wzrost znaczenia Turowa nastąpił za panowania księcia kijowskiego Wsiewołoda (1078-1093), kiedy w 1088 r. dzielnicę turowską otrzymał Świętopelk II. Podniesienie ziemi turowskiej do rangi dzielnicy książęcej przyspieszyło ustanowienie samodzielnego biskupstwa. Usamodzielnienie się polityczne Turowa spowodowało jego wyjście spod jurysdykcji władcyturowskich i powołanie diecezji turowskiej. Wybudowanie w Turowie katedry biskupiej pod wezwaniem Zaśnięcia NMP wskazuje, że pierwszy ordynariusz diecezji – podobnie jak wielu innych – pochodził z monasteru pieczerskiego²¹. Początkowo eparchia turowska obejmowała całe Polesie, czyli dawne księstwo turowsko-pińskie. W późniejszym okresie władcy turowscy zarządzali czasowo terenami południowego Podlasia i Rusi Czarnej²².

W ścisłym związku z ruską prowincją cerkiewną pozostawało arcybiskupstwo w Tmutarakanii. Wynikało to z politycznej dominacji Rusi nad tym obszarem do końca XI w. oraz z wyświęcenia mnicha pieczerskiego Mikołaja na władcykę tmutarakańskiego²³. W Tmutarakanii nigdy nie było biskupstwa podległego metropolii kijowskiej. W X-XI w. Tmutarakań stanowił arcybiskupstwo autokefaliczne, tytularne, podległe bezpośrednio patriarsze konstantynopolitańskiemu. Dominacja polityczna Wielkiego Księstwa Kijowskiego wpłynęła pośrednio na stosunki cerkiewne. Syn Włodzimierza I Mściśław ufundował w latach dwudziestych XI w. cerkiew Bogurodzicy, a w latach siedemdziesiątych tego wieku mnisi pieczerscy założyli w Tmutarakanii filię swego monasteru²⁴.

¹⁹ Tamże, s. 697-698; A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 3, s. 559-560.

²⁰ E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 324-325; J.N. Szczapow, *Turowskie ustawy XIV wieku o diesiatinie*, „Archieograficeskij Jeżegodnik” (1964), s. 255-258, 271-273; J. Łabyncau, *Staraja kazka Palessia*, Minsk 1993, s. 28-29.

²¹ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 3, s. 12; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 183-188; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 57.

²² J.N. Szczapow, *Turowskie ustawy XIV wieku o diesiatinie*, s. 255-256, 272; P.F. Łysienko, *Turowskaja ziemia IX-XIII w.*, Minsk 1999.

²³ E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 335-336.

²⁴ A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 3, s. 557-558; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 58.

Z przedstawionej analizy wynika, że w XII w. ruska prowincja kościelna składała się z trzynastu diecezji: metropolitalnej kijowskiej oraz dwunastu sufraganii – w tej liczbie znajdują się powstałe w XII w. biskupstwa smoleńskie i halickie oraz reaktywowane w 1136 r. władcyństwo rostowskie. Biskupstwo smoleńskie zostało wyodrębnione z diecezji perejasławskiej w 1136 r. w wyniku starań księcia smoleńskiego Rościsława Mścisławowicza (1127-1159). Miało ono taki sam status, jak istniejące już biskupstwa ruskie²⁵. Władcyństwo smoleńskie obejmowało swym zasięgiem terytorium księstwa smoleńskiego i ziemię mścisławską²⁶. Diecezja halicka została wydzielona z biskupstwa włodzimierskiego w latach 1147-1156. Pierwszego biskupa halickiego Kuźmę *Latopis hipacki* wzmiankuje pod 1164 r.²⁷ Po 1190 r. z diecezji czernihowskiej wyodrębniono biskupstwo rzazańskie z soborową cerkwią Zaśnięcia NMP²⁸.

W XIII w. powstały kolejne biskupstwa prawosławne. Książę halicko-wołyński Daniel w 1223 r. erygował biskupstwo w Uhrowsku, które następnie w 1240 r. przeniósł do Chełma²⁹. Władcyństwo chełmskie zostało wydzielone z diecezji włodzimiersko-wołyńskiej. Początkowo granica wschodnia eparchii uhrowskiej przebiegała na linii Bugu na północy i wschodzie. Od zachodu biskupstwo obejmowało kasztelanie: lubelską i łukomską, należące do dzielnicy sandomierskiej. Do diecezji tej należały tereny ziem chełmskiej i bełskiej. Ze względu na rozwój terytorialny państwa Daniela Romanowicza na północy włączono do diecezji chełmskiej południowe Podlasie z księstwem drohiczyńskim i ziemią mielnicką³⁰.

Po podziale eparchii rostowsko-suzdalskiej na mapie diecezji ruskich pojawiło się władcyństwo włodzimierskie z siedzibą we Włodzimierzu nad Kłazmą. Suzdal został drugim miastem rezydencjonalnym biskupów włodzimierskich³¹. Kolejne podziały polityczne na Rusi spowodowały wyodrębnienie się w 1219 r. diecezji przemyskiej z eparchii halickiej³². Diecezja przemyska

²⁵ Arcybiskup Afanasij [Martos], *Bielaruś w istoriczeskoj, gosudarstwiennoj i cerkownoj żyzni*, Buenos Aires 1966, s. 70; A. Poppe, *Fundacja biskupstwa smoleńskiego*, „Przegląd Historyczny”, 57 (1966), 4, s. 552-554; M. Jermalowicz, *Starazytnaja Bielarus*, Minsk 1990, s. 204-205.

²⁶ L.W. Aleksiejew, *Ustaw Rostisława Smoleńskiego 1136 goda i proces feodalizacyi Smoleńskiej ziemi*, w: *Słowianie w dziejach Europy*, Poznań 1974, s. 111.

²⁷ PSRL, t. 2, Sankt-Pietierburg 1908, s. 524; T.M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielły*, „Nasza Przeszłość”, 66 (1986), s. 109; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 53.

²⁸ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'*, w: G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*, München 1982, s. 281.

²⁹ P.N. Batuszkow, *Chołmskaja Rus. Istoriceszkija sud'ba Russkogo Zabużja*, Sankt-Pietierburg 1887, s. 14, 38-39; I. Czistowicz, *Oczerk istorii Zapadno-Russkoj Cerkwi*, cz. 1, s. 6; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin 1999, s. 61, 65-68.

³⁰ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, s. 101-111.

³¹ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'*, s. 281.

³² I. Czistowicz, *Oczerk istorii Zapadno-Russkoj Cerkwi*, cz. 1, s. 186; M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1691. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 38. Ostatnie ustalenia historyków wskazują, że początki eparchii przemyskiej sięgają lat osiemdziesiątych XI w. Por.: M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. 2, Kyjiw 1992, s. 409; A.S. Fenczak, *Wokół początków bizantyjsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu*.

objęła ziemię: przemyską i sanocką. Te same przyczyny legły u podstaw ustanowienia biskupstwa w Łucku po 1235 r.³³ Władcy łuckie zostało wydzielone z diecezji włodzimiersko-wołyńskiej. Biskup rezydował w soborze św. Jana Ewangelisty na zamku łuckim³⁴. Z eparchii włodzimierskiej nad Kłaźmą natomiast wyodrębniono po 1250 r. biskupstwo twerskie. Ostatnią diecezję ruską ustanowiono w 1261 r. w Saraju, stolicy Złotej Ordy. Pierwszym jej ordynariuszem został władca Teognost. Do nowej eparchii weszła część diecezji riaszańskiej³⁵. Ostatecznie w końcu XIII w. metropolia kijowska liczyła oprócz eparchii metropolitalnej osiemnaście sufraganii.

Podwaliny pod organizację Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich zostały położone za panowania księcia Włodzimierza Wielkiego, który wyznaczył chrześcijaństwu rolę religii państwowej. Za jego rządów ustanowiono rezydencję metropolity w Kijowie, a także pięciu sufraganów: w Białogrodzie, Nowogrodzie, Połocku, Czernihowie i Perejasławiu. Politykę rozwoju struktury cerkiewnej kontynuował Jarosław Mądry. To za jego panowania powstało władcytwio juriewskie w czwartym dziesięcioleciu XI w., z katedrą św. Jerzego – patrona rycerstwa.

Metropolie bizantyjskie liczyły zwykle od trzech do sześciu sufraganów. Interesujące było rozmieszczenie w pierwszym okresie po wprowadzeniu chrześcijaństwa katedr biskupich w Białogrodzie, Czernihowie i Perejasławiu, a więc w pobliżu Kijowa, oraz dwóch na północy – w Połocku i Nowogrodzie. Takie rozlokowanie katedr wskazuje, że Włodzimierzowi I nie zależało na objęciu siecią diecezjalną całego rozległego obszaru księstwa kijowskiego. Na siedziby biskupstw obrano ważne ośrodki polityczne, utrzymujące kontakty handlowe z Bizancjum i mające gminy chrześcijańskie. Schrytianizowanie elit miało zapoczątkować proces rozszerzania ewangelizacji ludności grodowej. Biskupi, wspierani przez lokalnych książąt, pozostawali władzami misyjnymi, a ich działalność ograniczała się głównie do lokalnej społeczności miejskiej. Dwóch biskupów – nowogrodzki Teodor i rostowski Leon – zostało zamordowanych przez ludność pogańską³⁶.

Pierwsi biskupi byli pochodzenia greckiego i nie znali języka słowiańskiego ani realiów politycznych na Rusi. Główny ciężar działalności chryścianizacyjnej spoczął na duchowieństwie słowiańskim (bułgarskim i ruskim) oraz książętach i możnych fundujących liczne świątynie w miastach i grodach. W pierwszej połowie XI w. rola biskupów ograniczała się do spraw kanonicznych (wyświęcanie duchownych, dbanie o poprawność obrzędów,

---

Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w Księstwie Przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku), w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, Przemyśl 1996, s. 23-29; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 86-88.

³³ P.N. Batuszkow, *Wołyn, istoriczeskija sud'ba jugo-zapadnego kraja*, s. 24; N.I. Teodorowicz, *Gorod Władimir Wołyńskiej gubernii*, s. 26; I. Czystowicz, *Oczerk istorii Zapadno-Russkoj Cerkwi*, cz. 1, s. 7.

³⁴ S. Zajączkowski, *Wołyn pod panowaniem Litwy*, Równe 1931, s. 8.

³⁵ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'*, s. 281.

³⁶ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 172, 199.

strzeżenie zasad wiary). Znaczenie ich wzrosło po objęciu katedr biskupich przez duchowieństwo ruskie. W drugiej połowie XI w. władcy ruscy stali się rzeczywistymi realizatorami programu ewangelizacji szerokich warstw ludności Wielkiego Księstwa Kijowskiego.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na wezwania katedr biskupich. Trzy spośród katedr powstałych do końca X w. – w Kijowie, Nowogrodzie i Połocku – nosiły wezwanie Mądrości Bożej. Dwa ostatnie z wymienionych ośrodków grodowych chciały dorównać Kijowowi i podkreślić swoją niezależność od stołecznego miasta. Katedry pozostające w bezpośredniej bliskości z Kijowem otrzymały następujące wezwania: w Białogrodzie – Dwunastu Apostołów, a w Czernihowie – Chrystusa Zbawiciela. Oba wezwania miały symbolicznie podkreślać jedność ziem ruskich. Na południowych obszarach państwa ufundowano dwa sobory diecezjalne: w Perejaślawiu – pod wezwaniem Michała Archaniola i w Juriewie – pod wezwaniem św. Jerzego. Obaj patroni mieli pomóc w obronie schryścianizowanej ziemi przed pogaństwem. Powstałe w XI w. katedry w Rostowie, Włodzimierzu i Turowie otrzymały wezwanie Zaśnięcia NMP. Wiąże się to z faktem, iż biskupami tych diecezji byli ihumeni monasteru pieczerskiego, którego mnisi rozpowszechniali kult Bogurodzicy.

Terytorium poszczególnych diecezji zaczęło się kształtować dopiero w drugiej połowie XI w. w wyniku podziałów polityczno-administracyjnych ziem ruskich i wzrostu znaczenia ośrodków lokalnych. Czynnikiem przyspieszającym formowanie się struktury diecezjalnej było ustanowienie metropolii tytularnych w Czernihowie i Perejaślawiu. Metropolie tytularne niewiele ustępowały obszarem archidiecezji kijowskiej. Po śmierci ordynariuszy posiadających tytuły metropolitów czernihowskiego i perejaślawskiego została zażegnana groźba rozpadu jedności ruskiej prowincji kościelnej – metropolii kijowskiej. Podziały polityczne pomiędzy książętami ruskimi oraz polityka metropolity Jana II zmierzająca do rozbudowy struktury cerkiewnej wywarły wpływ na powstanie nowych eparchii: rostowskiej (1073-1076), włodzimierskiej (1078-1086) i turowskiej (około 1088). Zasięg utworzonych diecezji wynikał z dzielnicowych podziałów politycznych. W mniemaniu książąt ruskich katedry biskupie miały wzmocnić ich pozycję polityczną i podkreślić niezależność posiadanej dzielnicy od Kijowa. Politykę taką wspierali metropolici kijowscy, którzy przez utworzenie nowych jednostek diecezjalnych i terytorialne zmniejszenie istniejących władctw ograniczali wpływy sufraganów oraz zabezpieczali jedność ruskiej prowincji kościelnej³⁷.

Na podstawie zasięgu terytorialnego księstw dzielnicowych Andrzej Poppe określił granice poszczególnych diecezji ruskich istniejących pod koniec XI w. Jak wynika z tych ustaleń, biskupstwo metropolitalne wraz z biskupstwami białogrodzkim i juriewskim obejmowało dzielnicę senioralną (środkowe Naddnieprze, dorzecze Bohu); władctwo czernihowskie – księstwo czernihowskie (na wschodzie po Don i Okę); diecezja perejaśławska – ziemie: pere-

³⁷ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 198-201.

jasławską, smoleńską i rostowsko-suzdalską; granice eparchii połockiej pokrywały się z granicami księstwa połockiego; biskupstwo włodzimierskie pierwotnie obejmowało terytorium Wołynia, Polesia i Naddniestrza, jednakże po ustanowieniu eparchii turowskiej Polesie z Brześciem i Pińskiem znalazło się w nowej jednostce diecezjalnej³⁸.

Diecezje ruskie były podzielone na namiestnictwa. Nawiązywało to do staroruskiego systemu administracji książęcej z posadnikami (namiestnikami) sprawującymi zarząd nad poszczególnymi ziemiami w księstwie. Instytucja namiestnika biskupiego nie była znana w Kościele bizantyjskim³⁹. Namiestnik administrujący z polecenia biskupa wyznaczonym okręgiem miał do pomocy prezbiterów, którzy stanowili kliros pełniący funkcję administracyjno-sądowniczą. Kliros namiestnika był podobny do klirosu biskupiego, miał jednak ograniczone kompetencje. Kliros biskupi pomagał w zarządzaniu sprawami całej diecezji.

W Wielkim Księstwie Kijowskim, liczącym sześć milionów ludzi, było pod koniec XI w. jedynie dziesięć diecezji, podczas gdy na porównywalnym co do wielkości terenie w Bizancjum, zamieszkiwanym przez dwadzieścia milionów osób, funkcjonowało prawie tysiąc biskupstw⁴⁰. Kościół na Rusi Kijowskiej stał się integralną częścią organizacji państwowej. Ewangelizacja ziem ruskich była możliwa jedynie przy współdziałaniu aparatu państwowego. Kościół ruski, podobnie jak Kościół bizantyjski, był ściśle połączony z państwem. Książę kijowski nie chciał jedynie, by konsolidacja państwa i społeczeństwa postępowała dzięki Cerkwi. Chrześcijaństwo wzmacniało jeszcze istniejącą strukturę społeczną oraz dawało możliwość rozwoju kulturalnego i intelektualnego wszystkim mieszkańcom Wielkiego Księstwa Kijowskiego. Podstawą przymierza państwa i Kościoła stały się zasady apostołskie znane od IX w. w przekładzie słowiańskim. Pierwsza z nich mówiła o boskim pochodzeniu władzy zwierzchniej i obowiązku posłuszeństwa poddanych panującemu, druga wskazywała na bezwzględne posłuszeństwo Bogu i nauce Kościoła – nieposłuszeństwo wobec panującego mogło być usprawiedliwione jedynie wówczas, gdy jego nakazy były sprzeczne z nakazami religijnymi. Książęta ruscy starali się postępować zgodnie z nauką Kościoła i z tego powodu współcześnie im pisarze cerkiewni określali rządzących jako *christolubiwych, prawowiernych* czy *blagowiernych*. Określenia te w wielu przypadkach były prawdziwe, albowiem to elity społeczeństwa ruskiego stały się odpowiedzialne za prowadzenie działalności misyjnej. Książęta i możni fundowali cerkwie oraz monasterium i nadawali im uposażenia, a także bronili przed nawrotem pogaństwa.

W piśmiennictwie ruskim XI w. często podkreślano boskiego pochodzenie władzy książęcej. Wiele takich zwrotów jest w *Powieści lat minionych*.

³⁸ Tamże, s. 202-203.

³⁹ E. Gołubinskij, *Istorija Ruskoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 333-388.

⁴⁰ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 1, Warszawa 1963, s. 340-348; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 204-205.

Ówczesna hierarchia widziała wśród innych powinności władców na rzecz Kościoła troskę o dogmaty wiary i przestrzeganie świętych kanonów. Ta zasada pozwoliła metropolicie Hilarionowi na opracowanie w *Słowie o prawie i łasce* modelu harmonijnego współzycia między Cerkwią a państwem. W tych relacjach obowiązkiem księcia jest troska o całość i czystość Kościoła. Rozwijające się na ziemiach ruskich piśmiennictwo cerkiewne, inspirowane literaturą bizantyjską, przyznawało księciu władzę w sprawach Kościoła, nie pomniejszając jednocześnie roli hierarchii cerkiewnej. Przyznając księciu szerokie uprawnienia, mające na celu rozszerzenie wiary Chrystusowej i praw Bożych, Cerkiew zastrzegała sobie prawo pouczania i nadzoru moralnego nad władzą świecką⁴¹. Kościół ruski nie zajmował pozycji samodzielnej siły politycznej. Utożsamianie interesów cerkiewnych z interesami państwa spowodowało, że Kościół stał się istotną częścią jego organizmu.

Wprawdzie na czele ruskiej prowincji kościelnej w pierwszym stuleciu jej istnienia stali metropolici greccy, jednak główny ciężar działalności ewangelizacyjnej spoczywał na duchowieństwie ruskim. Duchowieństwo ruskie wydało spośród siebie wielu wybitnych biskupów i ihumenów ofiarnie upowszechniających ideologię chrześcijańską wśród mieszkańców Wielkiego Księstwa Kijowskiego. Cerkiew ruska wywarła istotny wpływ na przemiany w strukturze państwowej. W XII w., kiedy księstwo przekształciło się w luźną federację samodzielnych księstw, jedynym obrońcą jedności państwa stała się Cerkiew ruska. Ona też wpisała się na trwałe w przemiany struktury społecznej, gospodarczej i politycznej kraju. Szczególną rolę Cerkiew ruska odegrała w podniesieniu poziomu cywilizacyjnego tej części Europy, rozwoju oświaty i kultury jej mieszkańców.

Podstawę prawną dla funkcjonowania Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich stanowiły *Statuty* Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego, które ustalały relację między państwem a Kościołem. *Statuty* określiły sytuację prawną duchowieństwa, zakres sądownictwa cerkiewnego oraz źródła dochodu Kościoła (dziesięciny i nadania)⁴². Biorąc pod uwagę te akty prawne, można mówić, że Cerkiew miała zagwarantowany immunitet sądowy i majątkowy. Kościół prawosławny w Wielkim Księstwie Kijowskim już w połowie XI w. miał własne sądownictwo, choć nie było ono pełne, bowiem w sprawach cywilnych kler był powoływany przed sądownictwo książęce.

Szczególną rolę w organizacji Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich odgrywały monasteria. Ośrodki klasztorne wpływały na kształt poli-

⁴¹ A. Kempfi, *O XI-wiecznym metropolicie kijowskim Hilarionie i Hilarionowym „Słowie o Zakonie i Łasce”*, „Rocznik Teologiczny”, 29 (1987), 2, s. 141-167; A. Poppe, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, s. 99-101.

⁴² E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 1, cz. 1, s. 399-409; Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, ks. 2, Moskwa 1995, s. 251-261; M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. 3, Kyjiw 1905, s. 284-290; B. Floria, *Otnoszenija gosudarstwa i cerkwi u wostocznych i zapadnych slawian*, Moskwa 1992, s. 5-50; H. Kowalska, *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 117-144; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 59-68.

tyki państwa. Mnisi cieszyli się niekwestionowanym autorytetem wśród panujących i wiernych. Na obszarach nowo chrystianizowanych, zanim doszło do ukształtowania się struktury cerkiewnej, powstawały ośrodki zakonne. Proces ten był szczególnie widoczny na ziemiach ruskich. Początki życia monastycznego na Rusi Kijowskiej kształtowały się wraz z rozwojem struktur Kościoła prawosławnego. Czynnikiem przyspieszającym rozwój instytucji cerkiewnych były monasteria, których założyciele często byli określani mianem „oświecicieli”.

Mieszkańcy Wielkiego Księstwa Kijowskiego, przyjąwszy dziedzictwo chrześcijaństwa bizantyjskiego, naśladowali również jego organizację życia monastycznego. Istniały dwie formy życia klasztornego, reprezentowane przez bliskowschodnich anachoretów i cenobitów. Żyjący samotnie anachoreci tylko z konieczności kontaktowali się ze światem zewnętrznym. Natomiast cenobici tworzyli wspólnotę, w której podstawową więź stanowiły zbiorowe nabożeństwa i praca fizyczna. Na ich czele stał wybierany przez wszystkich mnichów przełożony, zwany w klasztorach ruskich ihumenem, a w większych ośrodkach monasterskich – archimandrytą. Klasztory na ziemiach ruskich były głównymi centrami życia religijnego, fundamentem struktury cerkiewnej. Spośród zakonników powoływana była hierarchia cerkiewna. Monasteria odgrywały ważną rolę kulturotwórczą i oświatową, kształtując postawy moralne wiernych.

Największy wpływ na ziemię ruskie miały dwa greckie ośrodki zakonne: konstantynopolski klasztor Studios, którego nazwa wiąże się z osobą św. Teodora Studyty, oraz położona na Półwyspie Chalcedońskim Święta Góra Athos. O pojawieniu się mnichów w państwie ruskim można mówić dopiero po 988 r. Wtedy to większość przybyłych z Bizancjum kapłanów była hieromnichami, czyli zakonnikami posiadającymi święcenia kapłańskie. Metropolita kijowski Ilarion w swoim *Słowie o prawie i łasce* informował o działalności na Rusi klasztorów już za czasów Włodzimierza I. Z kolei kronikarz niemiecki Thietmar wspominał o istnieniu w tym czasie monasteru św. Zofii, który spłonął w 1017 r.⁴³ Pierwsi mnisi staroruscy prowadzili życie pustelnicze – zasiedlali grotty i pieczary nad brzegiem Dniepru. Dopiero w czasach Jarosława Mądrego powstał monaster, który przez kilka wieków przewodził życiu monastycznemu w całej Rusi. Monastycyzm okresu Rusi Kijowskiej wyrażał się w dwóch zasadniczych formach. Obok monasterów fundowanych przez księcia i moźnych pojawiły się ośrodki zakonne powołane przez konkretnych przywódców duchowych. Powstanie i rozwój klasztoru pieczerskiego ukazuje ewolucję życia monastycznego – od początkowej formy pustelniczej do zorganizowanej na wzór bizantyjski.

Klasztor Kijowsko-Pieczerski został założony przez mnicha Antoniego w 1051 r. Założyciel słynnego ośrodka kijowskiego pochodził z Lubecza, grodu położonego nad Dnieprem niedaleko Czernihowa. Antoni złożył śluby zakonne na Świętej Górze Athos. Ihumen klasztoru athoskiego polecił mu

⁴³ Mitropolit Makarij, *Istoria Russkoj Cerkwi*, ks. 2, s. 101-102.

powrót na Ruś z przepowiednią, że „od ciebie bowiem mnodzy mnisi powstaną”⁴⁴. Antoni osiadł w wydrążonej przez siebie pieczarze we wzgórzu w okolicach Kijowa. Przybywający do niego mnisi, idąc za przykładem mistrza, prowadzili surowe życie ascetyczne. Gdy liczba braci wzrosła do stu, Antoni ustanowił im około 1051 r. ihumena, a sam przeniósł się do nowej, wykonanej przez siebie pieczary, skąd sprawował duchowe zwierzchnictwo nad zgromadzeniem⁴⁵.

Pierwszym ihumenem klasztoru pieczerskiego został mnich Warlaam, który zbudował nad pieczarą niewielką cerkiew pod wezwaniem Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy⁴⁶. Wkrótce wzniesiono inne budynki, dając początek wielkiemu ośrodkowi zakonnemu. Według Nestora mnisi przenieśli się do zbudowanego klasztoru w 1062 r.⁴⁷ Nowy etap w dziejach klasztoru nastąpił za ihumeństwa Teodozjusza, ucznia Antoniego. Teodozjusz wprowadził do klasztoru pieczerskiego regułę studycką⁴⁸. On też rozpoczął budowę cerkwi Zaśnięcia NMP. Inicjatywę budowy cerkwi kontynuował ihumen Stefan. Budowę cerkwi ukończono 3 lipca 1077 r. Wokół powstającej świątyni stanęły nowe pomieszczenia klasztorne, do których przeprowadziła się większość mnichów. Cały kompleks zabudowań został otoczony murem. Rozwój klasztoru pieczerskiego przebiegał bez zakłóceń do 1096 r., kiedy monaster został złupiony przez Połowców. Wydarzenie to nie spowodowało jednak większego zagrożenia dla dalszej egzystencji ośrodka pieczerskiego. Za ihumena Teoktysta w 1108 r. została ukończona nowa cerkiew, a liczba braci zakonnych wzrosła do stu osiemdziesięciu⁴⁹. Z monasteru pieczerskiego wyszło wiele wybitnych postaci: Izaśław – późniejszy biskup rostowski, Stefan – biskup włodzimierski czy kronikarz Nestor⁵⁰.

Powstanie ośrodka pieczerskiego przyczyniło się do rozwoju życia monastycznego na Rusi Kijowskiej. W samym Kijowie powstało do najazdu mongolskiego (1240) szesnaście monasterów: św. Dymitra Sołuńskiego, założony około 1057 r. przez kniazia Izaśława; św. Jerzego (po 1037 r.); św. Ireny (po 1037 r.); św. Mikołaja (1050-1060); św. Myny (około 1060 r.); św. Michała Archanioła, ufundowany około 1070 r. przez kniazia Wsiewołoda Jarosławowicza; Chrystusa Zbawiciela (około 1072 r.); św. Symeona, założony przez kniazia Światosława Jarosławowicza (1073-1076); św. Andrzeja ufundowany przez kniazia Wsiewołoda Jarosławowicza (1086); Złożenia Szat Przenajświętszej Bogurodzicy, założony przez mnicha Stefana (1096); św. Łazarza (około 1113 r.); św. Fiodora, założony przez Mściśława

⁴⁴ Tamże, s. 146-147.

⁴⁵ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski*, s. 15.

⁴⁶ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, ks. 2, s. 151, 153-154.

⁴⁷ Tamże, s. 154-155.

⁴⁸ Tamże, s. 157-158.

⁴⁹ Tamże, s. 166-168. Por. najnowsze opracowania: G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej*, s. 78-86; *Monastyri. Encyklopedičeskij sprawocznik*, Moskwa 2000, s. 305-312.

⁵⁰ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, ks. 2, s. 161.

Włodzimierskiego (1128); św. Cyryła założony przez kniazia Wsiewołoda (około 1146 r.); Zaśnięcia NMP „zarubski” (do 1147 r.); św. Bazylego Wielkiego (do 1231 r.) i Zmartwychwstania Chrystusa (do 1231 r.)⁵¹.

Pierwszy klasztor na północnych obszarach ziem ruskich powstał w Nowogrodzie w 1117 r. pod wezwaniem Narodzenia Matki Bożej. Do połowy XIII w. w Nowogrodzie powstało jeszcze ponad szesnaście ośrodków zakonnych, między innymi: św. Jerzego (1119), św. Pantelejmona (1134), Zmartwychwstania Pańskiego (1136), św. Barbary (1138), Opieki Matki Bożej (1148), Zaśnięcia NMP (1153), Zesłania św. Ducha na Apostołów (około 1162 r.), Zwiastowania NMP (1170), św. Jana Chrzyciela (1179), Przemienienia Pańskiego (chutyński) (1192), św. Mikołaja (1197), św. Eufemii (1197), św. Klemensa Aleksandryjskiego (około 1196 r.), św. Pawła, patriarchy carogrodzkiego (1238)⁵². Monastery w Nowogrodzie i jego okolicach miały różnych fundatorów. Klasztor Przemienienia Pańskiego koło Nowogrodu w miejscu zwanym Neredycza ufundowany został w 1198 r. przez kniazia Jarosława Włodzimierskiego, syna Wsiewołoda Wielkiego Gniazdo⁵³. Drugim ośrodkiem ufundowanym przez tego kniazia był żeński monaster Narodzenia NMP w Nowogrodzie (1199). Nowogrodzcy biskupi mieli natomiast udział w erygowaniu dwóch klasztorów: arcybiskup Jan założył monaster Zwiastowania NMP (1170), a władca Merkury ufundował klasztor św. Mikołaja (1197). Ośrodki zakonne zakładane były przez samych zakonników. Monaster Zaśnięcia NMP w Nowogrodzie został założony przez ihumena Arkadiusza w 1153 r., zaś drugi ośrodek pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w pobliżu Nowogrodu – mnich Warłaam (1192). Liczne były ośrodki zakonne ufundowane przez możnych⁵⁴.

Pierwszym monasterem, który stanął w okolicy Smoleńska był monaster świętych męczenników Borysa i Gleba (1138)⁵⁵. Ruch monastyczny na Smoleńszczyźnie rozpoczął mnich Awraam. Jego działalność w końcu XII w. odegrała podobną rolę, jak świętych Antoniego i Teodozego w Kijowie. Życie monastyczne na Smoleńszczyźnie koncentrowało się w kilku ośrodkach zakonnych: Zaśnięcia NMP (XII/XIII w.), Podwyższenia Krzyża Pańskiego (XII/XIII w.), Złożenia Szat Przenajświętszej Bogurodzicy (początek XIII w.)⁵⁶.

Życie monastyczne w Połocku było związane z postacią św. Eufrozyny Połockiej, córki księcia połockiego Świętopelka-Jerzego. Księżniczka w wieku dwunastu lat zdecydowała się wstąpić do żeńskiego monasteru swojej

⁵¹ Tamże, s. 170-172, 668-674.

⁵² Tamże, s. 173-174, 668-671.

⁵³ Tamże, s. 317-318.

⁵⁴ Tamże, s. 318-320; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 70-73; W.W. Zwierinskij, *Matieriały dla istoriczesko-topograficzeskogo issledowanija o prawosławnych monastyriach w Rossijskoj Impierii*, t. 1-3, Sankt-Pietierburg 1890-1897, passim; L.I. Denisow, *Prawosławnyje monastyri Rossijskoj Impierii*, Moskwa 1909; *Prawosławnyja Russkija Obiteli*, Sankt-Pietierburg 1994, passim.

⁵⁵ Mitropolit Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, ks. 2, s. 174-175.

⁵⁶ Tamże, s. 314-315, 668-671.

ciotki, później za zgodą biskupa połockiego Eliasza założyła w podmiejskim Sielcu żeński monaster pod wezwaniem Chrystusa Zbawiciela (około 1125 r.). Z jej inspiracji powstał również męski monaster Zaśnięcia Matki Bożej (około 1125 r.). Na początku XIII w. w Połocku założony został klasztor św.św. Borysa i Gleba⁵⁷.

Oprócz wymienionych ośrodków klasztornych na ziemiach ruskich zostały do 1240 r. założone nowe monasterie. We Włodzimierzu nad Kłajmą znajdowało się siedem klasztorów: Narodzenia NMP – bogolubowski (około 1160 r.), Chrystusa Zbawiciela (1164), Wniebowstąpienia Pańskiego (1187), Narodzenia NMP (1190), Zaśnięcia NMP (koniec XII w.), św.św. Konstancy-na i Heleny (XII/XIII w.) i św. Teodora (XII/XIII w.)⁵⁸. W tym czasie w Pskowie znajdował się klasztor Przemienienia Pańskiego ufundowany w 1156 r. oraz św. Jana Chrzyciela (około 1243 r.)⁵⁹. W Suzdalu znajdowały się monasterie: św. Dymitra (około 1096 r.) i Złożenia Szat Matki Bożej (1207).

Do połowy XIII w. znane były monasterie: w Perejasławiu (św. Jana Teologa – około 1072 r.), Czernihowie (Zaśnięcia NMP – około 1069 r. i św.św. Borysa i Gleba – około 1231 r.), Włodzimierzu Wołyńskim (połowa XI w.); Rostowie (Objawienia Pańskiego – koniec XI w. i Apostoła Pawła – około 1200 r.), Tmutarakaniu (Zaśnięcia NMP – około 1060 r.), Haliczu (św. Jana Teologa – 1189), Turowie (św. św. Borysa i Gleba – połowa XII w.), Jarosławiu (Przemienienia Pańskiego – 1216), Żydyczynie koło Łucka (św. Mikołaja – około 1227 r.), Uhrowsku (Proroka Daniela – około 1230 r.), w Starej Ładodze (św. Jerzego – początek XIII w.). Oprócz wymienionych istniało jeszcze około pięćdziesięciu innych monasterów na całym obszarze ziem ruskich⁶⁰.

Źródło życia monastycznego – klasztor pieczerski – w XII w. uzyskał rangę archimandrii. Tytuł archimandryty został nadany przełożonemu klasztoru przez kniazia Andrzeja Bogolubskiego w 1159 r.⁶¹ Szkody, jakie powstały na skutek zniszczenia miasta w następstwie walk wewnętrznych książąt ruskich, dodatkowo powiększone przez Tatarów, zahamowały dalszy rozwój tego największego ośrodka monastycznego. Monaster pieczerski nadal cieszył się wśród ludności dużym autorytetem, lecz punkt ciężkości życia zakonnego zaczął się przesuwac na Ruś północno-wschodnią. Za centrum życia zakonnego zaczęto uważać monaster Narodzenia Bogurodzicy we Włodzimierzu, którego przełożony otrzymał w 1320 r. godność archimandryty⁶². Dynamiczny rozwój cerkiewnej struktury organizacyjnej w XI i XII w. został przerwany podbiciem ziem ruskich przez Tatarów w końcu pierwszej połowy XIII stulecia.

⁵⁷ Tamże, s. 316.

⁵⁸ Tamże, s. 311-312, 671.

⁵⁹ Tamże, s. 320-321.

⁶⁰ Tamże, s. 668-674; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 73-74.

⁶¹ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski*, s. 18.

⁶² Tamże, s. 19.